

dr hab. Dariusz Karczewski, prof. UKW

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

e-mail: karian@ukw.edu.pl;

<https://orcid.org/0000-0002-2701-7887>

Początki społeczności żydowskiej w Strzelnie (1772/1773–1815)¹

Beginnings of the Jewish Community in Strzelno (1772/1773–1815)

Summary

The Jewish population settled in Kuyavia as early as at the beginning of the 15th century, primarily in royal towns, and, later on, in large numbers, also in private towns. As for church towns, Jews were usually not allowed to settle there at all. One of such towns was Strzelno, owned by the local Norbertine order. This situation did not change until 1772, when, as a result of the First Partition of Poland, the town came under Prussian control. Despite the initially unfriendly legislation for Jews, who were barely tolerated during the reign of Frederick II, this group of people quite willingly began to settle in towns that had hitherto been closed to them. The first source of information about Jews living in Strzelno dates back to 1779–1780. This proves that they must have settled in the second half of the 18th century, probably in connection with a fire in the Jewish quarter in Inowrocław in 1775. Initially, the percentage of the Jewish population in Strzelno oscillated around 3%, to rise to about 4% in the period of the Duchy of Warsaw. However, shortly after Strzelno came under Prussian rule again, the number of local Jews doubled.

Keywords: Jews; Strzelno; Kuyavia; Prussia; Duchy of Warsaw

Streszczenie

Na Kujawach ludność żydowska zaczęła się osiedlać już w początku XV wieku, najpierw przede wszystkim w miastach królewskich, aby następnie licznie zamieszkać miasta prywatne. W ośrodkach dóbr kościelnych zazwyczaj w ogóle nie dopuszczano do osiedlania się Żydów. Do tej grupy zaliczało się również Strzelno, będące własnością tamtejszego klasztoru norbertanek. Sytuacja ta zmieniła się dopiero po 1772 roku, gdy w wyniku pierwszego rozbioru Polski miasto znalazło się pod zaborem pruskim. Pomimo początkowo nieprzyjaznego dla Żydów ustawodawstwa, za panowania Fryderyka II zaledwie tolerowanych, ta grupa ludności dość chętnie zaczęła napływać do miast, które dotychczas były dla niej zamknięte. Pierwsza informacja źródłowa o Żydach zamieszkujących Strzelno pochodzi z lat 1779–1780. Dowodzi to, że musieli się osiedlić już w drugiej połowie lat 70. XVIII wieku, prawdopodobnie w związku z pożarem dzielnicy żydowskiej

¹ Jest to zmieniona i rozszerzona wersja referatu wygłoszonego 13 listopada 2007 roku w Strzelnie na sesji popularnonaukowej z okazji setnej rocznicy przyznania nagrody Nobla Albertowi Abrahamowi Michelsonowi. Na potrzeby tego wydarzenia teksty wygłoszonych wykładów wydrukowano w okolicznościowym, niskonakładowym i pozbawionym numeru ISBN wydawnictwie pod tytułem: *Albert Abraham Michelson. Noblista z Kujaw. Studia i materiały*, red. D. Kurzawa, Strzelno 2007.

w Inowrocławiu w 1775 roku. Początkowo odsetek ludności żydowskiej w Strzelnie oscylował wokół 3%, aby w okresie Księstwa Warszawskiego wzrosnąć do około 4%. Natomiast tuż po ponownym przejściu Strzelna pod władzę Prus liczba tamtejszych Żydów podwoiła się.

Słowa kluczowe: Żydzi; Strzelno; Kujawy; Prusy; Księstwo Warszawskie

W Królestwie Polskim Żydzi, jako *servi camerae regis*, podlegali bezpośrednio władzy zwierzchniej władcy, który sprawował ją za pomocą swoich wojewodów². W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów ludność żydowska posiadała już swój samorząd oparty na gminie wyznaniowej (kahale) oraz (od drugiej połowy XVI wieku) zjazdach przedstawicieli kahałów z poszczególnych ziem Rzeczypospolitej, zwanych sejmem żydowskim (hebr. *Waad Arba Aracot* — Sejm Czterech Ziem), które zniósł dopiero sejm konwokacyjny z 1764 roku³. Kwestię uregulowania prawnego statusu Żydów w Polsce podejmowano już w czasie obrad Sejmu Wielkiego (1788–1792), lecz wszelkie próby kodyfikacyjne idące w kierunku równouprawnienia tej grupy narodowościowo-wyznaniowej spęły na niczym⁴. Niektóre miasta królewskie posiadały *privilegium de non tolerandis Judaeis*⁵. Dla przykładu Kraków uzyskał taki dokument od króla Jana Olbrachta już w 1495 roku⁶, a Warszawie podobny przywilej wydał Zygmunt Stary w 1527 roku. Z kolei król Zygmunt August 10 czerwca 1555 roku zakazał Żydom zamieszkiwania w Bydgoszczy i na jej przedmieściach⁷. Żydzi bytujący w miasteczkach prywatnych zaczęli podlegać bezpośredniej jurysdykcji pana gruntowego dopiero od 1539 roku⁸. W miastach kościelnych zazwyczaj w ogóle nie dopuszczano do osiadania się przedstawicieli wyznania mojżeszowego⁹.

² R. Grodecki, *Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV w.*, w: tenże, *Polska piastowska*, Warszawa 1969, s. 595–702; J. Wyrozumski, *Żydzi w Polsce średniowiecznej*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 129–135; H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011 (szczególnie s. 62–327).

³ J. Goldberg, *Żydowski Sejm Czterech Ziem w społecznym i politycznym ustroju dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 44–58; A. Leszczyński, *Sejm Żydów Korony 1623–1764*, Warszawa 1994; G.D. Hundert, *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century. A Genealogy of Modernity*, Berkeley – Los Angeles 2004, s. 79–84, 86–87 (kahal), 95–98 (Waad). Przegląd literatury na temat Waadu zawarł w swym artykule Stanisław Grodzkiński. S. Grodzki, *Z nowych badań nad dziejami Waadu – sejm Żydów Korony*, w: *Parlament – Prawo – Ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz, Warszawa 1996, s. 86–92.

⁴ A. Eisenbach, *Sejm Czteroletni a Żydzi*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 180–191; G.D. Hundert, *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century*, s. 216–231.

⁵ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*. Korona, wyd. 2, Poznań 2001, s. 171.

⁶ J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, t. 1: *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992, s. 330.

⁷ Dokument ten opublikował E. Schmidt, *Beiträge zur Geschichte der Finanzverwaltung Brombergs unter polnischer Herrschaft*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg”, Bromberg 1894, s. 34–37. Należy tu wskazać, że bydgoscy Żydzi byli reprezentowani już w taksie koronacyjnej z 1507 roku. Zob. M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1974, nr 3 (91), s. 12; Z. Guldón, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, „Ziemia Kujawska”, 9 (1993), s. 101.

⁸ *Volumina Constitutionum*, t. 1, cz. 2, red. S. Grodzki, I. Dwernicka, W. Uruszczak, Warszawa 2008, s. 199; A. Kaźmierczyk, *Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77 (2016), s. 357–378.

⁹ Na Kujawach ciekawym ewenementem jest Koronowo, miasto należące do tamtejszych cystersów, gdzie w latach 1564–1565

W miastach kujawskich Żydzi zaczęli osiedlać się już w początkach XV wieku¹⁰. Na tym terenie do najstarszych skupisk ludności wyznania mojżeszowego należy Brześć Kujawski, pierwsze wzmianki o jego żydowskich mieszkańcach pochodzą bowiem z 1428 roku¹¹. Z tego samego stulecia można znaleźć informacje o Żydach w Radziejowie (1432)¹², Nowej Nieszawie (1444; jest to późniejszy Dybów)¹³ oraz Inowrocławiu (1453)¹⁴. Taksa podatku koronacyjnego, płaconego w 1507 roku przez Żydów mieszkających w miastach Królestwa Polskiego w tej dzielnicy, wymienia następujące ich osiedla: Inowrocław, Brześć Kujawski, Dybów (wcześniej Nowa Nieszawa, późniejszy Podgórz), Pakość, Bydgoszcz i Gniewkowo¹⁵. W ciągu XVI stulecia w kujawskich ośrodkach miejskich pojawiły się nowe skupiska ludności żydowskiej. Starozakonni osiedlili się w Kowalu (1520)¹⁶, Chodczu (1551)¹⁷, Solcu (1581)¹⁸ i Fordonie

wykazano płacących pogłównie żydowskich posesjonatów. Zob. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytnie”, (21) 2008, s. 184.

- ¹⁰ E. Feldman, *Do statystyki Żydów w dawnej Polsce*, „Miesięcznik Żydowski”, 3 (1933), z. 1-2, s. 132. Por. I. Schipper, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*, Lwów 1911, s. 153. W szerszej perspektywie kwestię rozsiedlenia ludności żydowskiej na Kujawach przedstawił T. Kawski, *Dzieje osadnictwa żydowskiego na Kujawach. Zarys problematyki*, w: *Sześć narodów, pięć kultur, jedno miasto, wspólne losy...*, red. A. Cieśla, Aleksandrów Kujawski 2008, s. 27-76.
- ¹¹ Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich*, s. 100-101; tenże, *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV-XVI wieku*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach*, t. 2: *Materiały z konferencji, Kraków 24-26 XI 1998*, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, s. 23; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII w.*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995, s. 32; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, s. 182-184. Szerzej na temat żydowskiej gminy wyznaniowej w przedrozbiorowym Brześciu Kujawskim A. Głowacka-Penczyńska, *Brześć Kujawski w okresie staropolskim (do 1793 roku)*, w: *Dzieje Brzeźcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, t. 1: *Do roku 1918*, red. D. Karczewski, S. Laniecki, Brześć Kujawski 2020, s. 184-186; D. Karczewski, *Brześć Kujawski*, w: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. W. Duży, współpraca A. Borek, M. Słomski, Warszawa 2021, s. 182 (Atlas Historyczny Polski — Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 6).
- ¹² E. Feldman, *Do statystyki Żydów w dawnej Polsce*, s. 136; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, s. 183.
- ¹³ S. Józwiak, *Kontakty konturów toruńskich z Żydami z Nowej Nieszawy w latach czterdziestych XV wieku*, „Rocznik Toruński”, 29 (2002), s. 39-48.
- ¹⁴ E. Feldman, *Do statystyki Żydów w dawnej Polsce*, s. 137; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin-Bromberg 1909, s. 29 i nast.; Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, w: *Dzieje Inowrocławia*, t. 1 (do 1919 r.), red. M. Biskup, Warszawa-Poznań-Toruń 1979, s. 272-275; tenże, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI-XVIII wieku*, s. 100; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, s. 184; M. Frąś, *Inowrocław, w: Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Duży, współpraca A. Borek, M. Słomski, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021, s. 197-198 (Atlas Historyczny Polski — Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 6).
- ¹⁵ M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, s. 12. Lepszą edycję tego spisu podatkowego udostępniła H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 244-245. Rodzi się jednak pytanie, czy nie chodzi tu jedynie o wskazanie siedzib starostw grodowych i niegrodowych (z wyjątkiem prywatnej Pakości), do których miano oddać ten podatek.
- ¹⁶ E. Feldman, *Do statystyki Żydów w dawnej Polsce*, s. 63; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, „Nasza Przeszłość”, 79 (1993), s. 178-179, 182; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, s. 183; Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI-XVIII wieku*, s. 101.
- ¹⁷ Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI-XVIII wieku*, s. 101; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, s. 183.
- ¹⁸ Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, s. 184. Istnieją jednak wątpliwości, czy wzmianka ta dotyczy Solca Kujawskiego.

(schyłek XVI wieku)¹⁹. W drugiej połowie XVII wieku na 24 ośrodki miejskie obu województw kujawskich Żydzi osiedli w ośmiu. Były to: Brześć Kujawski, Chodecz, Fordon, Inowrocław, Izbica Kujawska, Kowal, Podgórz i Przedecz²⁰. Już u schyłku XVIII wieku znaczący odsetek przedstawicieli wyznania mojżeszowego, często przekraczający 50%, miały kujawskie miasteczka prywatne: Lubraniec, Izbica Kujawska, Służewo i Piotrków Kujawski²¹.

Jest oczywiste, że przez cały ten czas Strzelno jako miasto klasztorne było zamknięte dla ludności żydowskiej. Dowodnie wskazuje na to sporządzony w 1773 roku przez Prusaków wykaz mieszkańców Strzelna i przyległej osady klasztornej²². Jednakże konwent norbertanek strzeleńskich miał dość ożywione kontakty finansowe z Żydami z Inowrocławia, gdyż od czasu prepozyta Józefa Łuczyckiego (1736–1770) klasztor pożyczal na procent dość pokaźne sumy inowrocławskiej gminie wyznaniowej²³.

Początek 1773 roku przyniósł dla Strzelna, podobnie jak i dla znacznej części ówczesnej Rzeczypospolitej, ogromne zmiany. Na mocy traktatów rozbiorowych i późniejszych uzurpacji granicznych Prusy Królewskie (bez Gdańska i Torunia) oraz północna, położona wzdłuż Noteci, część Wielkopolski i Kujaw zostały wcielone w skład Królestwa Prus. Strzelno znalazło się w tzw. Obwodzie Nadnoteckim (niem. *Netzedistrikt*), wchodzącym pod względem administracyjnym w skład prowincji Prusy Zachodnie (niem. *Westpreussen*) z siedzibą w Kwidzynie²⁴.

Dotychczas Strzelno było miastem kościelnym, należącym do miejscowego klasztoru norbertanek, w imieniu których nadzór właścicielski sprawował ich prepozyt poprzez burmistrza i radę miejską. Dobra kościelne zostały wcielone do domeny królewskiej w zamian za wypłatę tzw. kompetencji w wysokości 50% czystego dochodu z zarekwirowanych majątków²⁵. Tym samym, wraz z przejściem bezpośrednio

¹⁹ I. Herzberg, *Geschichte der Juden in Bromberg. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Juden des Landes ein Posen*, Frankfurt am Main 1903, s. 4–5; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden*, s. 387 i nast.; T. Kawski, Z. Zygalski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów*, w: *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki. Zbiór studiów*, red. T. Kawski, Toruń 2011, s. 8–10.

²⁰ Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, s. 103, tab. 1.

²¹ Tamże, s. 106–107, tab. 4 i 5.

²² R. Kabaciński, *Historia miasta Strzelna (przełom XIV/XV wieku – 1773 r.)*, Bydgoszcz 2001, s. 194–195 (aneks nr 13), s. 196–199 (aneks, nr 13a).

²³ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Strzelno-Norbertanki, sygn. 33; tamże, Strzelno-Norbertanki, sygn. 82, k. 121–122; tamże, Archiwa Parafialne 48 (Archiwum parafii Strzelno), sygn. 49; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Strzelno-Norbertanki, sygn. 164, niepaginowane (1782 r.); APB, Oddział w Inowrocławiu, Kościół Św. Trójcy w Strzelnie, sygn. 9, s. 18; R. Kabaciński, *Dwa przyczynki do dziejów konwentu norbertanek w Strzelnie z lat 1757 i 1759*, w: *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej. Studia historyczne ofiarowane Z. Guldonowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce 1996, s. 241, aneks nr 2 (autor podał mylną sygnaturę źródła, poprawnie powinno być: APB, Oddział w Inowrocławiu, Kościół Św. Trójcy w Strzelnie, sygn. 9).

²⁴ J. Topolski, *Pruskie uzurpacje graniczne w dobie pierwszego rozbioru Polski (1772–1777)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza”, 1968, z. 8: Historia, s. 51–76; J. Wąsicki, *Ziemia mogileńska w latach (1772–1815) i w okresie Księstwa Warszawskiego (1806–1815)*, w: *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, t. 1, red. C. Łuczak, Poznań 1978, s. 433–436.

²⁵ P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 36–38.

pod władzę pruską, ośrodek dóbr klasztornych został zaliczony do grupy wolnych miast królewskich (niem. *Immediatstädten*), jednakże o ograniczonym zakresie samorządności²⁶. W związku z tym zostało ono otwarte na nowe grupy narodowościowo-religijne, przede wszystkim Niemców, którzy zaczęli napływać coraz szerszym strumieniem jako urzędnicy, wojskowi i koloniści, przejmując wkrótce także urzędy miejskie²⁷. Inna sytuacja była z Żydami, dla których droga do osiedlenia się w Strzelnie została otwarta, lecz jednocześnie utrudniały ją liczne ograniczenia fiskalne, zawodowe i osobiste, sprzeczne z wprowadzaniem na tych terenach pruskim prawem krajowym (niem. *Landrecht*)²⁸. Polityka władz pruskich, inspirowana osobiście przez Fryderyka II, miała na celu usunięcie z zajętych obszarów najbiedniejszej części społeczności żydowskiej, niebędącej w stanie płacić podatków, a więc z fiskalnego punktu widzenia — bezużytecznej. Spośród licznych szykan, stosowanych przez administrację pruską wobec tej grupy Żydów, należy wymienić zakaz zawierania małżeństw przed ukończeniem 25. roku życia, liczne podatki i koncesje, ograniczenia w zmianie miejsca zamieszkania i podejmowaniu niektórych zawodów. Granicą bezpieczeństwa był majątek wartości tysiąca talarów, który gwarantował uzyskanie tzw. listu protekcyjnego (niem. *Schutzbrief*), bez którego żaden Żyd nie mógł przebywać na stałe na terenie nowych prowincji pruskich²⁹.

Pomimo tak skomplikowanej sytuacji prawnej Żydzi szybko zaczęli osiadać w niedawno otwartych dla nich miastach. Pierwszą informację statystyczną na temat zasiedlającej Strzelno ludności żydowskiej można odnaleźć w bardzo szczegółowej wizytacji biskupa włocławskiego Józefa Ignacego Rybińskiego z lat 1779–1780³⁰. Wykazała ona, iż w Strzelnie na ogółem 958 mieszkańców było 29 Żydów, co stanowiło 3% ludności miejskiej. Ponadto w spisie ujęto jeszcze 69 akatolików (7,2%), co w praktyce odnosiło się przede wszystkim do wyznania ewangelicko-augsburskiego (luterńskiego) i — w mniejszym stopniu — ewangelicko-reformowanego (kalwińskiego)³¹. Być może należy powiązać pojawienie się Żydów w mniejszych osadach miejskich

²⁶ J. Wąsicki, *Zabór pruski 1772–1806*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 25, 36–40; R. Kabaciński, *Historia miasta Strzelna*, s. 145–147.

²⁷ M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 1, Leipzig 1909, s. 314–336; R. Kabaciński, *Historia miasta Strzelna*, s. 153. Na temat kolonizacji Fryderycjańskiej w okolicach Strzelna zob. K. Zimmermann, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich*, t. 2, Poznań 1915, s. 12, 18.

²⁸ S. Salmonowicz, *Prawo prowincjonalne Prus Zachodnich i sprawa jego kodyfikacji (1772–1844)*, w: tenże, *Studia historyczno-prawne*, Toruń 1995, s. 153–155.

²⁹ M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, s. 420–439; K. Zimmermann, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich*, t. 1, Poznań 1915, s. 338–342; J. Wąsicki, *Zabór pruski 1772–1806*, s. 40; S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1848. Przeobrażenia w łonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, tłum. Z. Choderny-Loew, oprac. i pośl. K. Makowski, Poznań 2001, s. 45–49.

³⁰ Na temat wiarygodności i przydatności badawczej tej wizytacji zob. Z. Guldon, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w. Charakterystyka, stan zachowania, wartość naukowa*, Toruń 1970, s. 54.

³¹ AAG, A. Cons., sygn. E 19, s. 72.

pogranicza kujawsko-wielkopolskiego z wielkim pożarem dzielnicy żydowskiej w Inowrocławiu z 30 sierpnia 1775 roku?³² Kilka lat później (1788) w Strzelnie zamieszkiwało 5 rodzin żydowskich, liczących ogółem 28 członków³³. Dla porównania, w niedalekich Gębicach już w 1774 roku było 51 osób wyznania mojżeszowego³⁴, ale w Mogilnie pierwsze informacje o osiadłej tam rodzinie pochodzenia żydowskiego pochodzą z około 1780 roku³⁵. W kolejnej statystyce pruskiej, sporządzonej w 1804 roku, liczba bezwzględna strzeleńskich Żydów wzrosła do 34, lecz ich odsetek utrzymał się na zbliżonym poziomie (2,93%)³⁶.

Zwycięstwa Napoleona Bonaparte nad armią pruską z jesieni 1806 roku sprawiły, że powiodło się w Wielkopolsce inspirowane przez Jana Henryka Dąbrowskiego i Józefa Wybickiego polskie powstanie, kładące kres rządowi pruskiemu³⁷. Pokój w Tylży (7–9 lipca 1807 roku) powołał do życia Księstwo Warszawskie, którego władcą został król saski Fryderyk August. Podstawą ustrojową Księstwa była nadana przez cesarza Francuzów ustawa konstytucyjna (22 lipca 1807 roku)³⁸. Pomimo konstytucyjnie zagwarantowanej równości wszystkich obywateli wobec prawa Żydzi faktycznie nadal byli grupą ograniczaną społecznie i prawnie. Kolejnymi dekretymi zawieszono w odniesieniu do nich m.in. prawa polityczne, nabywania dziedzicznych dóbr ziemskich i dzierżawienia dóbr narodowych. Dyskryminacja dotyczyła przede wszystkim ubogiej masy ludności żydowskiej, w znikomym stopniu utrudniając działalność zarobkową i zasymilowanej burżuazji oraz inteligencji³⁹.

W okresie Księstwa Warszawskiego Strzelno znalazło się w powiecie inowrocławskim departamentu bydgoskiego. W pierwszym spisie statystycznym, wykonanym na polecenie prefekta departamentu bydgoskiego w 1808 roku, podano, że miasto to zasiedlało 913 mieszkańców, z czego 33 było pochodzenia żydowskiego (3,61%)⁴⁰. Natomiast według departamentalnych danych statystycznych z kwietnia 1812 roku na

³² Z. Guldón, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 256.

³³ A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden*, s. 987.

³⁴ Z. Guldón, *Żydzi w miastach kujawskich*, s. 105, tab. 3.

³⁵ J. Wąsicki, *Ziemia mogileńska w latach (1772–1815)*, s. 445; C. Łuczak, *Dzieje Mogilna*, Poznań 1998, s. 40–41. W 1806 roku w Mogilnie było tylko 16 osób tej narodowości.

³⁶ A.C. von Holsche, *Geographie und Statistik von West-Süd- und Neu-Ostpreussen*, Bd. 3, Berlin 1807, s. 138.

³⁷ J. Wąsicki, *Powstanie 1806 roku w Wielkopolsce*, Poznań 1958.

³⁸ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 30–31; M. Kallas, *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 1807 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 105–155.

³⁹ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, s. 88–91; W. Sobociński, M. Senkowska-Gluck, *Księstwo Warszawskie*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 87–88; S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim*, s. 57–60.

⁴⁰ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny”, 2 (1925), z. 1, s. 97. Por. recenzję tego artykułu przedstawioną przez J. Rutkowskiego w „Ruchu Prawniczym, Ekonomicznym i Socjologicznym”, 5 (1925), z. 4, s. 1087–1099.

1048 mieszkańców Strzelna 41 było Żydami (3,91%)⁴¹. W całym powiecie inowrocławskim mieli oni jedną synagogę (w Inowrocławiu) z rabinem oraz pięcioma starszymi⁴².

Klęski Napoleona i rosyjska okupacja wojskowa doprowadziły do upadku Księstwa Warszawskiego, ostatecznie przypieczętowanego kongresem wiedeńskim (1815). W obrębie monarchii pruskiej znalazła się znaczna część Wielkopolski i Kujaw, tworząc Wielkie Księstwo Poznańskie. Pod względem administracyjnym Strzelno należało wówczas do powiatu inowrocławskiego rejencji bydgoskiej⁴³. W rok po oficjalnym przejściu pod władzę Fryderyka Wilhelma III w mieście tym naliczono 1183 mieszkańców, z tego 74 było wyznania mojżeszowego (6,25%)⁴⁴.

Można zatem zauważyć, że w omawianym okresie, pomimo nieprzychylnego dla Żydów ustawodawstwa, a za czasów Fryderyka II Hohenzollerna ledwie tolerującego ich obecność, ta grupa ludności dość ochoczo wkroczyła do tych miast, które do 1772/1773 roku były dla niej zamknięte. W Strzelnie Żydzi musieli się osiedlić już w drugiej połowie lat 70. XVIII wieku, powoli, acz systematycznie zwiększając swój udział procentowy w strukturze jego zaludnienia. Początkowo odsetek ludności żydowskiej oscylował około 3%, aby w momencie ponownego przejścia pod władzę pruską w 1815 roku podwoić się. Niemniej prawdziwa ekspansja demograficzna tej nacji przypadła na kolejne dziesięciolecia, osiągając swe apogeum w początku drugiej połowy XIX stulecia⁴⁵. Analogiczną sytuację można zaobserwować na terenie całego Wielkiego Księstwa Poznańskiego⁴⁶.

Niestety, strzeleńska społeczność żydowska z lat 1773–1815 pozostaje dla nas grupą anonimową, odpersonalizowaną i znaną tylko z liczb statystyk tworzonych przez urzędników pruskich i Księstwa Warszawskiego. Jednak już wówczas musiała to być wspólnota dość prężna, gdyż w tak krótkim czasie, ledwo zakorzeniwszy się w Strzelnie, wydała w XIX wieku kilka znaczących postaci. Byli to: geograf Julius Löwenberg (1800–1893), anglikański kaznodzieja Haim Herschell (1807–1864), Aron Horwitz (1812–1881) — nauczyciel i pedagog⁴⁷, czy fizyk, pierwszy amerykański noblista, Albert Abraham Michelson (1852–1931)⁴⁸.

⁴¹ *Statystyka Departamentu Bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa-Poznań 1972, s. 70.

⁴² Tamże, s. 53, tab. 20. Por. S. Simon, *Żydzi inowrocławscy za czasów Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, Inowrocław 1939.

⁴³ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815–1848. Studium historyczno-prawne*, Warszawa-Poznań 1980, s. 58–70; J. Kozłowski, *Strzelno pod pruskimi rządami (1815–1918)*, Strzelno 2005, s. 11–13.

⁴⁴ E. Callier, *Strzelno*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 11, Warszawa 1890, s. 464.

⁴⁵ J. Kozłowski, *Strzelno pod pruskimi rządami (1815–1918)*, s. 24–31 i tab. 2.

⁴⁶ S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim*, s. 61–67, 413–417 (załączniki 6 i 7).

⁴⁷ B. Traubenberg, *Seminarndirektor Aron Horwitz. Ein Gedenkblatt zu seinem 100. Geburtstage*, „Ost und West. Illustrierte Monatschrift für das gesamte Judentum”, 12 (1912), H. 6, s. 555–564.

⁴⁸ K. Chudziński, T. Kardaś, *Noblista ze Strzelna*, Strzelno 2000; T. Kardaś, *Od początku było światło. Rzecz o Albercie Michelsonie*, Toruń 2014.

Tabela 1. Liczba mieszkańców Strzelna z uwzględnieniem ludności żydowskiej (1774–1816)

Rok	Ludność ogółem	Żydzi	Źródło
1774	706	0	M. Bär, <i>Westpreussen unter Fiedrich dem Grossen</i> , Bd. 2, Leipzig 1909, s. 711, nr 678B
1779	958	29	Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, A. Cons., sygn. E 19, s. 72
1804	1159	34	A.C. von Holsche, <i>Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu-Ostpreussen</i> , Bd. 3, Berlin 1807, s. 138
1808	931	33	H. Grossman, <i>Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.</i> , „Kwartalnik Statystyczny”, 2 (1925), z. 1, s. 98
1812	1048	41	<i>Statystyka Departamentu Bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku</i> , wyd. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa-Poznań 1972, s. 70
1816	1183	74	<i>Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich</i> , red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 11, Warszawa 1883, s. 464.

Źródło: opracowanie własne.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

AAG, A. Cons., sygn. E 19.

AAG, Strzelno-Norbertanki, sygn. 33.

AAG, Strzelno-Norbertanki, sygn. 82.

AAG, Archiwa Parafialne 48, sygn. 49.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

APB, Strzelno-Norbertanki, sygn. 164.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Oddział w Inowrocławiu

APB OI, Kościół Św. Trójcy w Strzelnie, sygn. 9.

Źródła wydane

Kabaciński R., *Dwa przyczynki do dziejów konwentu norbertanek w Strzelnie z lat 1757 i 1759*, w: *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej. Studia historyczne ofiarowane Z. Guldonowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce 1996, s. 235–244.

Statystyka Departamentu Bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa-Poznań 1972.

Volumina Constitutionum, t. 1, cz. 2, red. S. Grodziski, I. Dwernicka, W. Uruszczak, Warszawa 2008.

Opracowania

- Albert Abraham Michelson. *Noblista z Kujaw. Studia i materiały*, red. D. Kurzawa, Strzelno 2007.
- Bär M., *Westpreussen unter Fiedrich dem Grossen*, Bd. 1, Leipzig 1909.
- Callier E., *Strzelno*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 11, Warszawa 1890, s. 464–473.
- Chudziński K., Kardaś T., *Noblista ze Strzelna*, Strzelno 2000.
- Eisenbach A., *Sejm Czteroletni a Żydzi*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej Szlacheckiej”*, Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce Uniwersytet Jagielloński 22–26 IX 1986, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 180–191.
- Feldman E., *Do statystyki Żydów w dawnej Polsce*, „Miesięcznik Żydowski”, 3 (1933), z. 1–2, s. 130–135.
- Fraś M., *Inowrocław*, w: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. W. Duży, współpraca A. Borek, i M. Słomski, Warszawa 2021, s. 189–201 (Atlas Historyczny Polski — Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 6).
- Gach P.P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984.
- Głowacka-Penczyńska A., *Brześć Kujawski w okresie staropolskim (do 1793 roku)*, w: *Dzieje Brześcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, t. 1: *Do roku 1918*, red. D. Karczewski, S. Łaniecki, Brześć Kujawski 2020, s. 179–228.
- Goldberg J., *Żydowski Sejm Czterech Ziem w społecznym i politycznym ustroju dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 44–58.
- Grodecki R., *Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV w.*, w: R. Grodecki, *Polska piastowska*, oprac. i posł. J. Wyrozumski, Warszawa 1969, s. 595–702.
- Grodziski S., *Z nowych badań nad dziejami Waadu — sejm Żydów Korony*, w: *Parlament — Prawo — Ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesiąte rocznicę pracy twórczej*, red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz Warszawa 1996, s. 86–92.
- Grossman H., *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny”, 2 (1925), z. 1, s. 1–108.
- Guldon Z., *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV–XVI wieku*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach*, t. 2: *Materiały z konferencji, Kraków 24–26 XI 1998*, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, s. 13–25.
- Guldon Z., *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, w: *Dzieje Inowrocławia*, t. 1 (do 1919 r.), red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, s. 237–299.
- Guldon Z., *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, „Ziemia Kujawska”, 9 (1993), s. 99–108.
- Guldon Z., Wajda K., *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w. Charakterystyka, stan zachowania, wartość naukowa*, Toruń 1970.
- Guldon Z., Wijaczka J., *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, „Nasza Przeszłość”, 79 (1993), s. 149–197.
- Guldon Z., Wijaczka J., *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII w.*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995, s. 18–44.
- Guldon Z., Wijaczka J., *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne”, 21 (2008), s. 149–191.
- Heppner A., Herzberg I., *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin-Bromberg 1909.
- Herzberg I., *Geschichte der Juden in Bromberg. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Juden des Landes ein Posen*, Frankfurt am Main 1903.

- Holsche A.C., *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu-Ostpreussen*, Bd. 3, Berlin 1807.
- Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1974, nr 3 (91), s. 11–15.
- Hundert G.D., *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century. A Genealogy of Modernity*, Berkeley – Los Angeles 2004.
- Józwiak S., *Kontakty komturów toruńskich z Żydami z Nowej Nieszawy w latach czterdziestych XV wieku*, „Rocznik Toruński”, 29 (2002), s. 39–48.
- Kabaciński R., *Historia miasta Strzelna (przełom XIV/XV wieku — 1773 r.)*, Bydgoszcz 2001.
- Kallas M., *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 1807 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 105–155.
- Karczewski D., *Brześć Kujawski*, w: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Duży, współpraca A. Borek, M. Słomski, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021, s. 178–188 (Atlas Historyczny Polski — Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Mapy Szczegółowe XVI wieku, t. 6).
- Kardaś T., *Od początku było światło. Rzecz o Albercie Michelsonie*, Toruń 2014.
- Kawski T., *Dzieje osadnictwa żydowskiego na Kujawach. Zarys problematyki*, w: *Sześć narodów, pięć kultur, jedno miasto, wspólne losy...*, red. A. Cieśla, Aleksandrów Kujawski 2008, s. 27–76.
- Kawski T., Zyglewski Z., *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów*, w: *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki. Zbiór studiów*, red. T. Kawski, Toruń 2011, s. 8–75.
- Kaźmierczyk A., *Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77 (2016), s. 357–378.
- Kemlein S., *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1848. Przeobrażenia w tonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, tłum. Z. Choderny-Loew, oprac. i posł. K. Makowski, Poznań 2001.
- Kozłowski J., *Strzelno pod pruskimi rządami (1815–1918)*, Strzelno 2005.
- Kutrzeba S., *Historia ustroju Polski w zarysie*. Korona, wyd. 2, Poznań 2001.
- Leszczyński A., *Sejm Żydów Korony 1623–1764*, Warszawa 1994.
- Łuczak C., *Dzieje Mogilna*, Poznań 1998.
- Rutkowski J., [Rec.] H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 5 (1925), z. 4, s. 1087–1099.
- Salmonowicz S., *Prawo prowincjonalne Prus Zachodnich i sprawa jego kodyfikacji (1772–1844)*, w: S. Salmonowicz, *Studia historycznoprawne*, Toruń 1995, s. 148–180.
- Schipper I., *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*, Lwów 1911.
- Schmidt E., *Beiträge zur Geschichte der Finanzverwaltung Brombergs unter polnischer Herrschaft*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg”, Bromberg 1894, s. 5–48.
- Simon S., *Żydzi inowrocławscy za czasów Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, Inowrocław 1939.
- Sobociński W., *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964.
- Sobociński W., Senkowska-Gluck M., *Księstwo Warszawskie*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 66–167.
- Topolski J., *Pruskie uzurpacje graniczne w dobie pierwszego rozbioru Polski (1772–1777)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza”, 1968, z. 8: *Historia*, s. 51–76.
- Traubenberg B., *Seminardirektor Aron Horwitz. Ein Gedenkblatt zu seinem 100. Geburtstage*, „Ost und West. Illustrierte Monatsschrift für das gesamte Judentum”, 12 (1912), H. 6, s. 555–564.

- Wąsicki J., *Powstanie 1806 roku w Wielkopolsce*, Poznań 1958.
- Wąsicki J., *Ziemia mogileńska w latach (1772–1815) i w okresie Księstwa Warszawskiego (1806–1815)*, w: *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, t. 1, red. C. Łuczak, Poznań 1978, s. 433–448.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815–1848. Studium historycznoprawne*, Warszawa–Poznań 1980.
- Wąsicki J., *Zabór pruski 1772–1806*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 19–65.
- Wyrozumski J., *Żydzi w Polsce średniowiecznej*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 129–135.
- Wyrozumski J., *Dzieje Krakowa*, t. 1: *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992.
- Zaremska H., *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011.
- Zimmermann K., *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich*, t. 2, Poznań 1915.